

Abram de Swaan

De mensenmaatschappij

Een inleiding

2022 Prometheus Amsterdam

Eerste druk 1996
Veertiende, herziene druk 2007
Achttiende, herziene druk 2015
Twintigste, geheel herziene druk 2022

© 1996, 2007, 2015, 2022 Abram de Swaan
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Foto omslag IT Free/Hollandse Hoogte
Foto auteur Marijke Rawie
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5058 7

Wat mensen van elkaar nodig hebben

Mensen zijn in alle opzichten aangewezen op andere mensen. Ze zijn uit mensen voortgekomen en ze zijn *afhankelijk* van anderen om in leven te blijven. Alles wat ze zelf niet kunnen maken en toch nodig hebben, moet van andere mensen komen. Wat ze niet zelf weten en wel moeten weten, kunnen ze alleen van andere mensen leren. Mensen kunnen niet zonder elkaar. Ze leven dan ook samen in grote en kleine *samenlevingsverbanden*: gezinnen en families, dorpen, buurten, verenigingen en bedrijven, kerkgenootschappen, bonden en partijen, vriendengroepen en schoolklassen. Het meest omvattende samenlevingsverband wordt kortweg *samenleving* genoemd.

1 Mensen als onderling afhankelijke wezens

Er zijn geen mensen die helemaal los van hun medemensen leven. Zelfs de jager die alleen door de bossen zwerft heeft gereedschap bij zich dat door anderen is gemaakt. Aan het eind van de jacht gaat hij terug naar de bewoonde mensenwereld en verkoopt de huiden van de dieren die hij geschoten of gevangen heeft aan opkopers, om met het geld van alles aan te schaffen wat hij in het bos niet krijgen kan.

Niemand kan nu eenmaal alles maken wat hij nodig heeft, en iedereen is dus aangewezen op de producten van anderen.

Alleen al om een jagersmes te maken zijn tientallen mensen nodig: iemand die het lemmet smeedt en iemand die het staal hardt, iemand die het ijzererts tot ijzer smelt en iemand die het erts opgraaft. En al die mensen hebben zelf weer gereedschappen en grondstoffen nodig die door nog weer anderen gemaakt worden.

Al die bezigheden moeten op elkaar afgestemd zijn, zodat de een verder kan werken met de producten die een ander heeft geleverd. Een mes, en trouwens elk product, belichaamt dus de samenhangende inspanningen van een heel *netwerk* van mensen.

Niemand kan ook zelf alles uitzoeken en bedenken wat hij of zij moet weten en kunnen om in de wereld te overleven. Elk mens is dus aangewezen op medemensen die de benodigde kennis en vaardigheden overdragen. Kinderen leren niet vanzelf praten, ze nemen het over van hun ouders, hun broertjes en zusjes. Peuters weten ook niet uit zichzelf wat goed voor hen is. Ze stoppen van alles in hun mond en pas langzamerhand wijzen anderen hun wat 'eetbaar' is en wat 'vies' of 'giftig', 'rein' of 'onrein'. En telkens wanneer zich tussen mensen een nieuw probleem voordoet, hebben ze de ervaring van anderen nodig om daarmee te kunnen omgaan.

Kleine kinderen zijn afhankelijk van verzorging door hun medemensen en een baby die aan zijn lot wordt overgelaten zal het niet lang maken. Niemand kan helemaal en altijd voor zichzelf zorgen en iedereen is bij ziekte of ongeval en in de ouderdom afhankelijk van andermans goede zorgen. Als van mensen wordt gezegd dat ze 'onafhankelijk' zijn, dan betekent dat niet dat ze anderen niet nodig hebben, maar dat ze alles wat andere mensen voor hen doen, met geld of een andere tegenprestatie kunnen vergoeden. Niemand is onafhankelijk, niemand kan voor zichzelf zorgen, mensen kunnen hoogstens zorgen dat anderen voor hen zorgen.

Met die onderlinge afhankelijkheden zitten mensen aan elkaar gekoppeld. *Samenlevingsverbanden bestaan uit men-*

sen die door onderlinge afhankelijkheden verbonden zijn. Met andere woorden: samenlevingen bestaan uit *interdependente* mensen.

De sociale wetenschap bestudeert mensen in de samenlevingsverbanden die zij met elkaar vormen. Daar gaat het over in dit boek: over de wording en werking van samenlevingsverbanden en over de veranderende patronen van afhankelijkheid tussen mensen.

2 Voorwaarden voor het overleven van mensen

Wat hebben mensen nodig om te overleven en waar hebben ze hun medemensen voor nodig? Nog anders gesteld: wat zijn de *noodzakelijke bestaansvoorwaarden* voor mensen? Er zijn bestaansvoorwaarden die gelden voor bijna alle levende wezens: er moet voldoende maar niet te veel zuurstof beschikbaar zijn, de omgevingstemperatuur moet niet te hoog of te laag worden... Zulke fysieke bestaansvoorwaarden blijven verder buiten beschouwing. Hier gaat het vooral om bestaansvoorwaarden die mensen afhankelijk maken van hun medemensen, *sociale bestaansvoorwaarden*:

- 1 Alle mensen hebben dagelijks *voedsel* nodig.
- 2 Ze hebben *beschutting* nodig.
- 3 Ze behoeven *bescherming* tegen rovers en roofdieren.
- 4 Ze hebben de *affectie* van anderen nodig.
- 5 Ze kunnen niet zonder *kennis* over de wereld om heen.
- 6 Ze moeten zich kunnen beheersen: ze kunnen niet zonder *sturing*.

De lijst is langer te maken en de indeling kan verder worden verfijnd. Seksualiteit zou eraan kunnen worden toegevoegd, als een voor velen vaak sterke aandrang. Maar is het ook een

bestaansvoorwaarde? Deze opsomming bevat de belangrijkste sociale voorwaarden waaraan voldaan moet zijn voor het overleven van mensen. Dat gebeurt in verschillende samenlevingen op heel uiteenlopende wijze.

Zolang aan de voorwaarden voor hun bestaan voldaan is, staan mensen er niet of nauwelijks bij stil. Pas als zich een tekort of een bedreiging voordoet, worden ze zich ervan bewust: dan ervaren ze een *behoefte* aan voedsel, aan bescherming, of aan genegenheid. Ook al zijn de bestaansvoorwaarden in grote trekken voor alle mensen hetzelfde, de manier waarop mensen hun behoeften beleven kan heel verschillend zijn.

Mensen zijn van andere mensen afhankelijk omdat zij de noodzakelijke voorwaarden van hun voortbestaan alleen samen met anderen kunnen realiseren. De manieren waarop zij dat doen zijn karakteristiek voor de samenlevingsverbanden die zij met elkaar vormen.

Voeding

Als mensen tegenwoordig al een tuin hebben, telen ze daar meestal geen aardappels of graan, maar bloemen en sierstruiken. Soms houdt een huisgezin er nog een moestuintje voor eigen gebruik op na. Mensen kopen hun eten gewassen en gewogen, verwerkt en verpakt in de winkel, soms laten ze het zich kant-en-klaar voorschotelen in een restaurant of aan huis bezorgen. Zelfs de boeren, die toch op grote schaal voedsel verbouwen, eten maar voor een klein deel van eigen teelt. Ze verkopen het grootste deel van hun oogst en met het geld halen ze net als iedereen hun boodschappen bij groente-man, slager en kruidenier. Moderne boeren produceren weliswaar veel, maar veel van hetzelfde, en voor een gevarieerd menu doen ze hun aankopen buitenshuis.

Kennelijk zijn mensen in een moderne samenleving voor hun voeding geheel en al afhankelijk van anderen, van win-

keliers, die weer zijn aangewezen op veiling en groothandel, die hun waren betrekken van kwekers, fabrikanten en importeurs. Iedereen is dus afhankelijk van anderen voor de voedselvoorziening, maar niet van iemand in het bijzonder, want de koper kan altijd bij een ander gaan winkelen.

Een slinkend aantal boeren brengt het voedsel voort voor de rest van de bevolking, die zelf geen voedsel produceert maar zich met andere zaken bezighoudt. In 1900 werkte nog zo'n 34 procent van de beroepsbevolking in Nederland in de landbouw of visserij, nu ongeveer 3 procent.

In de traditionele landbouw leefde het boerengezin bijna helemaal van de opbrengst van eigen land en bleef er weinig over om te ruilen of te verkopen. Dat is ook nu nog het normale patroon voor de landelijke bevolking in grote delen van de wereld: boerengezinnen die alles telen wat ze eten en alles eten wat ze telen. Die huishoudens voorzien in eigen voeding en zijn – voor hun voedsel – niet afhankelijk van anderen. Maar des te meer zijn de gezinsleden dus aangewezen op elkaar: om het land te bewerken, de oogst binnen te halen, de dieren te hoeden en het voedsel te bereiden. De kleine kinderen zijn afhankelijk van hun ouders, de grootouders zijn aangewezen op hun kinderen. (Vandaar dat mensen in die landen vaak veel kinderen willen hebben om voor hen te zorgen op hun oude dag.) Die boerengezinnen zijn dus heel afhankelijk van weinig mensen, namelijk de eigen gezinsleden.

Nog maar enkele tientallen jaren geleden hielden veel fabrieksarbeiders er thuis een groentetuintje op na, en kippen, konijnen of een geit. Die gezinnen konden dus voor een deel in de eigen voedselbehoefte voorzien en waren minder afhankelijk van winkeliers.

Sindsdien is de variëteit van het voedselaanbod, vooral in supermarkten, enorm toegenomen. Mensen hebben het voor het kiezen en kunnen een eigen smaak en stijl ontwikkelen. Zo ontstaat er in dit opzicht meer variatie tussen de

mensen binnen een samenleving en kunnen mensen zich door hun etenswijze van elkaar onderscheiden.

Het patroon van afhankelijkheid binnen een samenleving verandert blijkbaar met de manier waarop de voedselvoorziening verloopt. Het *netwerk van afhankelijkheden* rond de voedselvoorziening reikt in de tegenwoordige samenleving veel verder en verbindt op elk knooppunt veel meer mensen.

Beschutting

Mensen moeten zich beschutten tegen hitte en kou, tegen storm en regen. Dat doen ze op twee manieren: met kleding (die ze op het lijf met zich meedragen) en met behuizing (die meestal op één plaats blijft). In sommige streken kunnen mensen geen dag zonder kleren of een onderkomen en in andere gebieden hebben mensen nauwelijks beschutting nodig. Dat hangt natuurlijk af van het klimaat en ook van het jaargetij.

Spinnen, weven en naaien was van oudsher vrouwenwerk, en mannen en kinderen waren voor hun kleding dus afhankelijk van vrouwen. De stoffen werden gemaakt van schapenwol, katoen of vlas. Boerengezinnen konden dus ook in deze behoeften zelf voorzien. Maar in traditionele boerensamenlevingen ging het met de bouw van woningen, stallen en schuren vaak anders toe. Voor zulke bouwwerken hadden ze de hulp van hun buren nodig. Die burenhulp werd vergoed als de buren op hun beurt een huis wilden neerzetten: dienst en wederdienst, of *wederzijdse hulp*. Daarmee werden gezinshuishoudens die voor hun voedselvoorziening tamelijk onafhankelijk waren, aan elkaar gekoppeld in een groter afhankelijkheidsnetwerk, een netwerk dat verscheidene huishoudens omvatte. En mensen die zich voor hun buren hadden ingespanssen, moesten er maar op vertrouwen dat die buren hun verplichting zouden nakomen als het hun beurt was.

Tegenwoordig bouwt vrijwel niemand nog zelf een eigen

woning. Daar heeft men nog steeds anderen voor nodig, maar burenen komen er niet meer aan te pas. Huizen worden ontworpen door architecten en gebouwd onder leiding van aannemers door metselaars, timmerlui, elektriciens en loodgieters, kortom door vaklieden die daar hun beroep van gemaakt hebben. De huizen die zij gebouwd hebben, zijn dan voor geld te huur of te koop. De bouwers werken niet omdat zij dat aan iemand als wederdienst verplicht zijn; ze weten meestal niet eens wie in het nieuwe huis komt te wonen. Ze werken omdat ze een loon ontvangen in geld, waarmee ze dan weer voedsel en kleren kunnen kopen en zelf de huur of de koopprijs van hun huis betalen. Zo werkt de *geldeconomie*. Doordat mensen zich elk toeleggen op een bepaald soort arbeid en een bepaald soort product, dat ze dan via via voor geld aan anderen leveren, hoeft niet iedereen zelf alles te gebruiken wat hij maakt, en kunnen mensen ook gebruiken wat ze niet zelf maken. Ze kopen met het geld dat ze voor hun eigen producten krijgen de producten die andere mensen aanbieden. De noodzakelijke arbeid is dus over allerlei specialisten verspreid: een maatschappelijke *arbeidsdeling*. De arbeidsdeling en de geldeconomie maken het mogelijk om dingen te gebruiken zonder ze zelf te produceren en maken het noodzakelijk om iets te produceren, niet voor eigen gebruik maar voor geld, waarmee dan weer andermans producten kunnen worden gekocht. Daardoor breidt het afhankelijkheidsnetwerk zich steeds verder uit: even ver als het geld gaat.

Bescherming

Mensen worden in hun bestaan bedreigd, niet alleen door voedseltekort, door koude en noodweer, maar ook door roofdieren, microben en door andere mensen. Leeuwen en tijgers zijn voor moderne mensen alleen nog bezienwaardigheden in de dierentuin en op safari, maar ooit vormden

ze een regelrechte bedreiging. Wolven en beren maakten nog maar een eeuw geleden in dunbevolkte gebieden in Europa en Amerika talrijke slachtoffers en tot op de dag van vandaag zijn tijgers gevreesd in afgelegen boerendorpen in Zuid-Azië. In prehistorische tijden was de jacht op groot wild eigenlijk een oorlog van mensen tegen andere diersoorten. Om die dieren te kunnen opsporen en ze te kunnen doden moesten de jagers van elkaar op aan kunnen en hun acties nauwkeurig op elkaar afstemmen. Er was *coördinatie* vereist. En na de jacht moesten ze het eens worden over de verdeling van de buit. Maar al vele tienduizenden jaren geleden hebben mensen het in de strijd om het bestaan gewonnen van andere soorten en de grote roofdieren teruggedreven naar ontoegankelijke uithoeken. Veel soorten worden nu zelfs bedreigd met uitroeiing door de mensen als ze niet al uitgeroeid zijn.

Het grootste gevaar voor mensen komt sindsdien van twee kanten: van microben die ziektes kunnen verwekken, én van andere mensen die het op andermans bezit en persoon gemunt hebben. Voor bescherming tegen die microparasieten zijn mensen tegenwoordig afhankelijk van artsen. En voor beveiliging tegen rovers of vijandelijke soldaten zijn ze ook al op hun medemensen aangewezen: tegen gewapende rovers en overvallers zijn gewapende wachters nodig, tegen vreemde soldaten eigen soldaten. Maar hoe houd je die 'eigen' krijgers in bedwang?

Vooral toen mensen zich op een vaste plaats gingen vestigen om het land te bebouwen, werden zij kwetsbaar voor invallers die het gewas op het veld, het vee en de voorraden plunderden. In het algemeen geldt dat een samenleving die productiever is, ook kwetsbaarder wordt. Heel wat volkeren hebben de landbouw weer opgegeven of zijn er maar niet eens aan begonnen omdat de opbrengst van het land de hebzucht wekte van roofzuchtige burens. De ene groep krijgers verjoeg de andere roversbende om de buit zelf binnen te kunnen halen. Op den duur plunderde zo'n bende niet langer in

het wilde weg, maar legde de boeren in het eigen gebied een vaste heffing op, de pacht, en hield vreemde krijgers uit de buurt. Zo raakten de boeren en de krijgers van elkaar afhankelijk voor pacht en bescherming.

Afhankelijkheidsverhoudingen ontstaan dus niet alleen doordat mensen met elkaar samenwerken, maar vaak ook doordat ze in conflict leven met weer andere mensen. Uit deze afhankelijkheidsnetwerken rond pacht en bescherming ontstonden militair-agrarische samenlevingen die zich over een groot gebied uitstrekten en vele honderdduizenden mensen omvatten.

Affectie

Mensen kunnen het ook niet stellen zonder de genegenheid en de achting van hun medemensen. Heel kleine kinderen die op tijd te eten en te drinken krijgen en goed geborgen in de wieg liggen, kunnen toch gestoord raken in hun ontwikkeling of ziek worden als er niet iemand is om ze te knuffelen en met ze te spelen. Met mensenbaby's worden geen experimenten ondernomen, maar er is wel onderzoek gedaan naar kleine kinderen die waren ondergebracht in tehuizen waar ze wel gevoed en verschoond werden, maar niet geknuffeld of toegesproken. Die gestichtskinderen kregen te lijden van 'hospitalisme'. Ze raakten achter in hun ontwikkeling, bleken erg vatbaar voor ziektes, werden neerslachtig en lusteloos, en vertoonden geen enkele belangstelling meer voor hun omgeving. Dat kinderen en ook volwassenen de liefde en vriendschap van anderen nodig hebben weet iedereen wel, maar dat het ook een noodzakelijke voorwaarde is om te overleven wordt wel eens vergeten.

Mensen kunnen het ook niet stellen zonder de achting van hun medemensen. Zij zien zichzelf 'door de ogen van anderen', zoals zij denken dat anderen hen zien. Zo vormen zij zich een *zelfbeeld*, dat bepaald wordt door wat zij denken dat

anderen van hen denken. Ze trekken zich niet van iedereen iets aan, maar van die mensen in hun vroegere en tegenwoordige omgeving die voor hen belangrijk zijn. Een mens is dus ook van anderen afhankelijk voor zoiets persoonlijks als een zelfgevoel of zelfbeeld.

Wanneer mensen iets doen waarvan zij denken dat anderen dat veroordelen, schamen zij zich daarvoor. Ze zouden wel ‘door de grond willen gaan’ om hun medemensen niet ‘onder ogen’ te hoeven komen. Mensen die het gevoel hebben dat zij heel erg in andermans achting zijn gedaald en alle aanzien hebben verloren, vervallen vaak in diepe somberheid en plegen soms zelfmoord. Dat gebeurt ook wel als iemand een geliefde verliest. Affectie – genegenheid en achting – kan dus een kwestie van leven en dood zijn.

Mensen doen op alle mogelijke manieren hun best om de affectie van hun medemensen te verwerven: ze proberen rijk te worden, roem te vergaren, hoge posities te bereiken of eervolle prestaties te leveren in sport, wetenschap of kunst. Ze doen dat vaak omdat ze er plezier in hebben, maar ook omdat ze de achting en de genegenheid van anderen nodig hebben.

Iemands affectieve verhoudingen vormen zelden een erg uitgebreid netwerk. Het gaat vooral om enkele ‘belangrijke anderen’: geliefde of gerespecteerde personen in de onmiddellijke omgeving, en ook mensen van vroeger die nog sterk in de herinnering en de fantasie voortleven. De waardering en de afwijzing van mensen die wat verderaf staan komt er ook wel op aan, maar dan gaat het vooral om wat iemand denkt dat ‘zij allemaal’ vinden, ‘iedereen in de klas’, ‘de hele buurt’, ‘de collega’s’, of zelfs ‘het publiek’. Dan gaat het om iemands goede naam, reputatie of populariteit, om eer en schande, om trots en om schaamte. Ook rond zulke gevoelens vormt zich een netwerk van afhankelijkheden, het zijn bij uitstek sociale gevoelens.

Kennis

Mensen kunnen zich alleen staande houden in de samenleving als ze de benodigde kennis opdoen. Alle mensen hebben als klein kind al leren praten. Ze kunnen zich begrijpelijk maken voor anderen en begrijpen wat anderen tegen ze zeggen. Die moedertaal leren ze lang voordat ze naar school gaan, 'als vanzelf'. Kleine kinderen leren thuis ook allerlei praktische vaardigheden, al was het maar zoiets eenvoudigs als zich aankleden en aan tafel eten, of moeilijker zaken zoals knikken, fietsen, gamen of skateboarden. Alle kennis die iemand opdoet komt van andere mensen, soms terloops, door anderen voorbeeld te volgen, soms welbewust, door naar docenten te luisteren of (zoals nu) een leerboek te bestuderen.

In haast alle landen gaat de grote meerderheid van de kinderen een aantal jaren naar de basisschool. Daar leren ze in een land allemaal ongeveer hetzelfde. Vandaar dat de burgers van een land veel kennis gemeen hebben. Later gaan ze naar verschillende scholen en leggen zich toe op uiteenlopende kennisgebieden. Zo ontstaan er grote verschillen in kennis tussen de mensen in één land. Er is dus een gemeenschappelijke *basiskennis* en daarna waaiert het onderwijs uiteen in verschillende opleidingen van korte of lange duur.

Die opleiding bepaalt grotendeels welke loopbaan je later zult volgen, welk beroep je zult gaan uitoefenen en dus wat je inkomen zal zijn en waar je komt te wonen, hoe je je vrije tijd gaat besteden, wat voor smaak je zult ontwikkelen en zelfs welke meningen je eropna zult houden.

Omdat vrijwel iedereen in onze samenleving heeft leren lezen en schrijven en de basisschool heeft doorlopen, zijn mensen die zulke basiskennis missen zwaar in het nadeel. In vroeger eeuwen hadden boeren of werklieden er weinig last van als ze niet konden lezen, schrijven of rekenen. Dat kwam bij hun werk nauwelijks te pas. Maar tegenwoordig is dat een groot gemis, want overal wordt ervan uitgegaan dat iedereen

opschriften, kranten, brieven kan lezen. Wie dat niet kan is een ‘analfabeet’. Als in een samenleving de meeste mensen kunnen lezen en schrijven, gaat men die vaardigheid als vanzelfsprekend beschouwen en dan wordt het voor degenen die het nog niet kunnen een noodzaak om het ook te leren. Zo is het ook gegaan met het internet en met mobiele telefoons. Niet zo lang geleden was het gebruik daarvan nog een kwestie van eigen keuze, maar nu kan niemand nog zonder. *Een mogelijkheid voor velen wordt dus een noodzaak voor iedereen.*

De samenlevingsverbanden waarbinnen iemand leeft bepalen wat noodzakelijke kennis is en wat niet. Zo hoeven wij de giftige vruchten in het bos niet te kunnen onderscheiden van de voedzame, maar onder bosbewoners is dat onmisbare overlevingskennis. Wij daarentegen moeten met allerlei muntjes en biljetten of tegenwoordig met plastic pasjes en mobieltjes het aangekochte fruit kunnen afrekenen bij de groenteman. En ook dat moet allemaal geleerd worden van andere mensen.

Mensen in moderne samenlevingen moeten andere dingen weten om zich in hun omgeving te kunnen handhaven dan de bewoners van het regenwoud. Maar wij weten niet méér van onze omgeving dan zij van de hunne. Zij kunnen misschien wel vijftien soorten slangen onderscheiden en wij weten meestal niet eens waarom het licht aangaat als je de schakelaar omzet, of waardoor het vliegtuig waarmee we reizen in de lucht blijft. Dat geeft ook niet, want er zijn in onze samenleving altijd mensen die zich daarin gespecialiseerd hebben. De elektriciën of de vliegtuigeningenieur weet het precies. De noodzakelijke kennis is dus over allerlei specialisten verspreid, een maatschappelijke *kennisdeling* die het mogelijk maakt om van alles te ondernemen en te gebruiken zonder er veel van af te weten.

Kleine kinderen zijn – ook om hun eerste kennis op te doen – afhankelijk van hun directe omgeving. Vroeger leerden opgroeiende kinderen wat ze moesten weten in kleine

kring, en al doende, op jacht, op het land of in de werkplaats. Maar om te leren lezen en schrijven moeten kinderen naar school. Wat ze daar verder leren bouwt voort op die kennis van het schrift. Naarmate meer jonge mensen meer onderwijs volgen, wordt dat onderwijs ook voor anderen noodzakelijker en raken ook zij opgenomen in het netwerk van kennisoverdracht.

Sturing

Kinderen moeten heel veel afleren en heel veel aanleren. Ze moeten al vroeg leren hun ontlasting op te houden tot het goede moment op de goede plaats. Ze mogen niet meteen pakken waar ze trek in hebben en ze moeten wel hun bord leegeten, ze moeten op tijd naar bed en op tijd er weer uit. Op school moeten ze stilzitten en mogen ze niet praten tijdens de les. Heel natuurlijke, lichamelijke neigingen, zoals ontlasten, eten, slapen en praten, worden omgevormd tot gewoonten die voor de omgeving aanvaardbaar zijn. Na verloop van tijd kan het opgroeiende kind allerlei neigingen inhouden en op het juiste moment laten gaan, op het toilet, aan tafel, in bed. Dat gaat uiteindelijk zonder er veel bij na te denken, als vanzelf. De aangeboren, eerste natuur is door alles wat iemand geleerd heeft gevormd tot een sociale, tweede natuur.

Niemand kan maar gewoon van de toonbank nemen waar hij zin in heeft. Wie kwaad wordt kan zich niet permitteren meteen met een knuppel op iemand anders in te rammen. Het komt steeds aan op zelfbeheersing. Mensen moeten leren zichzelf in te houden en niet te doen wat zij van anderen en van zichzelf niet mogen. Maar dat is niet alles. Mensen moeten ook leren om zichzelf aan te zetten om te doen wat zij van anderen en van zichzelf moeten doen. Als de wekker gaat moet iemand zichzelf dwingen om uit bed te komen. Scholieren moeten zichzelf overwinnen om de tv uit te zetten en hun huiswerk te maken. Dan gaat het dus om

zelfaandrijving, jezelf pressen om iets wel, en liefst goed, te doen. Net als bij het besturen van een fiets of auto komt het niet alleen aan op remmen, maar ook op tijdig vaart maken en soepel manoeuvreren. Mensen moeten ook in staat zijn zichzelf te sturen. En daartoe hebben zij de aanwijzingen en de aandrang van anderen nodig. Die zelfsturing is een vorm van zelfdwang om van alles na te laten én van alles te doen, op het goede moment en op de juiste plaats, op de correcte manier. Mensen leren zichzelf sturen door de dwang die anderen op hen uitoefenen, hun ouders in de eerste plaats. Dat is de *externe dwang*. Maar de omgeving presteert mensen ook om zichzelf te dwingen: 'ze moeten het zelf willen', 'het is hun eigen verantwoordelijkheid'. Dat is een *externe dwang tot zelfdwang*. Uiteindelijk leren mensen om zichzelf mees-tentijds in de hand te houden, ook zonder de voortdurende druk van anderen. Dat is de *zelfdwang*.

In elke samenleving komen deze drie vormen van dwang voor, in verschillende mate. De balans tussen de vormen verschilt ook naargelang de situatie. In sommige gezinnen mogen de kinderen 's avonds de deur niet meer uit, ze krijgen geen huissleutel en de deur gaat op slot. In andere gezinnen herinnert vader of moeder hen eraan dat ze de volgende dag een proefwerk hebben en beter op tijd kunnen gaan slapen. En in weer andere gezinnen moeten de kinderen zelf maar uitmaken hoe laat ze thuiskomen. Ook op het werk en op straat komen die drie vormen van sturing steeds voor, in verschillende mengverhouding.

Kennelijk moeten mensen zichzelf leren sturen om in de samenleving te kunnen overleven en daar hebben ze anderen voor nodig, eerst direct, later vooral indirect. En ook hier zijn de afhankelijkheidsverhoudingen het sterkst in de kleine kring van het gezin. Het netwerk breidt zich later uit naar de school en de werkkring. En nog verder, want op de achtergrond zijn er altijd en voor iedereen controleurs, inspecteurs en politieagenten die de dwang van buitenaf in stand hou-